IL-MALTI U ILSNA OHRA

BOSTA huma l-ilsna fid-dinja, iżda jekk inqabblu sewwa x'ghadda minn ghalihom minn twelidhom saż-żmenijiet li ahna fihom, malajr nintebhu li hemm xi xebh bejniethom. Hekk l-ilsna kollha jitbiddlu mal-mixja tas-snin, iżidu xi kliem u ghidut ghat-tfissir ta' idejat u fehmiet godda, iwaqqghu kliem ieħor, u sahansitra jgarrbu tibdil fil-kelma nfisha u fil-grammatka. L-Ingliż ta' Chaucer, il-Franciż li nsibu fix-"Chanson de Roland", il-Gharbi tal-Quran, il-Malti ta' żmien il-ħakma Gharbija ma jaqblux ghal kollox ma' kif nafuhom illum. Fil-bidu ta' bosta mill-litteraturi, naraw li l-bniedem biex ifisser it-tqanqil tal-qalb u tal-mohh, l-ewwel nqeda bl-ilsien taht sura ta' ghana popolari jew ballati, u mbaghad, meta l-kelma lahqet qaghdet, haddmu taht dik il-ghamla ta' kitba li nsejhulha proża. Ghalhekk fi Spanja "Il Poema del Cid", "Beowulf" fl-Ingilterra, "Chanson de Roland" fi Franza, "Nibelungen Lied" fil-Germanja wil-"Kalevala" fil-Finlandja, kollha taht sura ta' poeżija, habbru l-litteraturi ta' dawn il-pajjiżi. Fuq kollox jolqtok il-fatt, u dan l-aktar li jmiss lilna l-Maltin, kif f'hafna artijiet kien hemm xi żmenijiet meta l-ilsien tal-poplu jew inħaqar u ntbaghad mill-barrani li ried idaħħal l-ilsien tiegħu minnfloku, jew ma nkitibx mill-aħjar nies tan-nazzjon li nqdew b'ilsien il-barrani minn rajhom. U billi bhal ma kulhadd jaf, ghal mijiet ta' snin, l-ilsien Taljan ha post il-Malti fil-hajja ta' gżiritna, u m'ilux wisq li l-Malti ngharaf bhala lsien uffiċjali u beda jintghallem fl-iskejjel, nixtiequ ngibu eżempji biex nuru kif artijiet akbar minna wkoll garrbu dan li semmejna ftit ilu.

Nibdew miż-żmenijiet Rumani. Aktarx li l-ebda gens m'hu, jew qatt kien, imdejjen lejn ieħor daqs kemm kienu r-Rumani lejn il-Griegi. L-alfabett, il-biċċa kbira tal-mitologija, l-arti, il-metri tal-poeżija, il-lehma ghal bosta mix-xoghlijiet miktubin bil-Latin — dawn kollha gew mill-Grečja. L-ewwel isem fil-letteratura Latina kien Livius Andronicus, Grieg; Quintus Ennius talab il-Muži Griegi l-ghajnuna taghhom fil-ftuh ta' l-"Annales"; habta ta' 180 Q. K., il-klassi gholja ta' Ruma, l-aktar Publius Scipio u Gaius Laelius, mexxejja tal-moviment Ellenista, ghamiet wara l-letteratura u l-lingwa Griega. Insibu ghalhekk li meta xi storiči Rumani meddew idejhom biex jiktbu grajjet

il-qedem ma kitbux bil-Latin iżda bil-Grieg. Wieħed minnhom, Aulus Postumius Albinus, fil-ftuħ tal-ktieb tiegħu miktub bil-Grieg talab il-qarrejja biex jagħdruh għal xi nuqqasijiet fl-istil. Qal: "Jien Ruman, mitwieled Lazju. Barrani għal kollox huwa l-ilsien Grieg għalina." Iżda Marcus Porcius Cato, li ma ħamilx jara 'l Ruma tiġġerra wara l-litteratura u l-ilsien tal-Griegi, wieġbu li jekk ma xtaqx jagħmel żbalji messu kiteb bl-ilsien ta' art twelidu. Jista' jkun li l-annalisti Rumani kitbu bil-Grieg għax beżgħu mill-faqar u mill-ebusija ta' l-ilsien Latin li ma kienx għadu mħaddem biżżejjed f'kitba tal-proża. Iżda Cato, bħal imgħallem tas-sengħa, għaraf kif kellu jħaddem l-għodda u xhieda ta' ħiltu huma l-ħafna xogħlijiet bil-Latin li ħalla wrajh. Ir-Rumani baqgħu sa l-aħħar iqisu l-Grieg bħala l-ilsien ta' dik l-art li fi kliem Orazju "ġabet l-arti f'Lazju selvaġġ". Fi żmien Neruni niltaqgħu ma' xi Stojiċi Rumani jiktbu bil-Grieg fuq ħwejjeġ ta' filosofija, bħallikieku l-Latin ma kienx ta xhieda qawwija f'idejn l-oratur Ċiċerun li seta' jintlewa u jitqiegħed għal kull xorta ta' ħsieb, saħansitra biex ifisser "De Natura Deorum". Iżjed 'il quddiem fl-istorja tal-litteratura Latina, il-kittieba aktar inqdew bil-Grieg milli bil-Latin. Xi imperaturi bħal Tiberju u Marcus Aurelius aktar kien jogħġobhom jiktbu bil-Grieg.

Waqa' l-imperu Ruman, imma ma mietx miegħu l-Latin li baqa' sa mijiet ta' snin wara l-ilsien tal-għorrief ta' l-Ewropa Nisranija. Petrarca ħaseb li ismu mhu sejjer imut qatt minħabba x-xogħlijiet li kiteb bil-Latin għalkemm illum nafuh l-aktar bħala l-kittieb tas-sunetti lil Laura, miktubin bil-Fjorentin, l-ilsien tal-baxx. Dante Alighieri, għalkemm id-"Divina Commedia" kitibha bil-volgare, għandu ħafna xogħol ieħor miktub bil-Latin, li bħal ma qal huwa nnifsu fil-"De Vulgari Eloquentia" mhux ħlief "ilsien sekondarju w artifiċjali." Francis Bacon, li b'kitbitu u b'ġħerfu "qanqal l-imħuħ li mexxew id-dinja" emmen sħiħ li l-Ingliż ma kienx għodda tajba u mirquma biżżejjed biex ifisser ħsebijiet għoljin u għalhekk kiteb bil-Latin. U bħal Bacon kien jaħseb il-Venerabbli Beda. Għax Fray Luis de Leon (1527-1591) kiteb bil-Kastiljan u mhux bil-Latin qala' t-tmaqdir tal-għorrief sħabu u l-istess ġralu Tumas ta' Stitny (1331-1401) tejologu Kżek li kellu l-ħila jikteb u jfisser il-filosofija u t-tejoloġija bil-Kżek. Fl-1687, Kristjan Thomasius kellu jħalli l-belt ta' Leipzig għax għamel il-"lectures" lill-istudenti bil-Germaniż flok bil-Latin. Issa dawn l-għorrief ta' l-Ewropa li kitbu bil-Latin għamlu ħażin l-aktar, mhux għax kitbu b'ilsien

wieħed, iżda għax ħasbu u ħambqu li l-Latin kien aqwa minn ilsna oħra u minn fuq ċanfru 'l min uriehom bid-dieher li feħmitnom kienet qarrieqa għal kollox. Bħal ma qal Joachim Du Bellay (1525-?) lil dawk il-kittieba Franċiżi ta' zmienu li kienu jqisu l-Grieg u l-Latin bħala ilsna li ġejjin mis-sema fil-waqt li l-Franċiż kien iġagħlek tistħi minnu għax kien "barbaru", ilsien hu aqwa, ogħna w aħjar minn oħrajn minħabba l-ħila, is-sabar u l-moħħ tal-kittieba li jieħdu ħsiebu, u għal xejn aktar.

Jekk niftħu ktieb biex naqraw xi ħaġa dwar il-litteratura Finlandiża, insibu li l-ilsien Finlandiż beda jinkiteb f'xogħlijiet litterarji mis-sena 1835 'l hawn. X'kienet il-ħtija? Bħal f'bosta artijiet oħra, fosthom Malta, il-ħtija la kienet tal-għażż u l-anqas tan-nuqqas ta' ħila tal-poplu, iżda ta' ħakma twila barranija li fil-Finlandja kienet Svediża. Sitt mitt sena u fuqhom damet taħkem l-Isvezja fil-Finlandja. L-ilsien uffiċjali u għat-tagħlim sar Svediż. L-isem tal-pajjiż, Suomi, ingħata l-isem Svediż ta' Finlandja. Il-belt ewlenija Helsinki tbiddlet f'Helsingfors, Oulu saret Uleaborg, Pori ħadet is-sura Svediża ta' Bjorneborg. Hawn Malta, għali-klikka Taljana, l-Imqabba saret Micabiba, ir-Rabat sar Rabato u l-Imdina, isem Malti sa ruħu, tbiddlet f'Citta Vecchia. M'hemmx għalfejn nistagħġbu mela meta naqraw li kienet id-drawwa tal-kittieba Finlandiżi li jiktbu u jitħaddtu b'ilsien il-ħakkiem barrani. Iżda fl-1835, Dr. Elias Lonnrot ġabar fi ktieb l-għana u l-leġġendi tal-poplu li flimkien jagħmlu l-Kalevala, l-epika nazzjonali Finlandiża. Elias Lonnrot wera t-triq u oħrajn imxew fiha. Nilħaqgħu għalhekk ma' Alexis Kivi (1834-1872) jikteb bil-Finlandiż l-aqwa ktieb tiegħu "Is-Sebat Aħwa", kif ukoll drammi u kotba oħra. Jan Sibelius, il-kompożitur magħruf Finlandiż, bena xogħlijiet sinfoniċi fuq il-ħrejjef li sab fil-Kalevala. M'ilix qrajt li tfajla Finlandiża, taħdem f'ħanut fi New York, biex turi mħabbitha għal artha mbegħda, bdiet tgħid mijiet ta' versi tal-Kalevala. Għaġġbithom lis-semmiegħa Amerikani!

Issa nharsu lejn l-Ungerija. Il-lum dal-pajjiż għandu litteratura kbira imma l-ilsien Ungeriż mhux minn dejjem kien sid f'daru. Fil-bidu tas-seklu ħdax daħal u nxtered il-Kristjaneżmu u twaqqfu skejjel u monasterji mill-patrijiet li ġabu magħhom il-wirt li ħalliet Ruma. Ulied il-kbarat Ungeriżi tgħallmu u xorbu sewwa mil-litteratura Latina u fi żmien qasir bdew jitkellmu bil-Latin u jaħsbuha ta' Rumani. Huma n-nies imgħallma li

ghandhom f'idejhom it-tmun tal-pajjiż u ghalhekk ġara li l-ilsien uffiċjali fil-qrati, fl-iskejjel, f'kull fergha tal-ħajja kulturali Ungeriża sar il-Latin. Issa ħadd ma jista' jiċħad li meta l-kbarat u l-mexxejja tal-pajjiż ikollhom ghodda biex jinqdew fil-ħtiġiet taghhom kif ukoll biex taghżilhom u żżommhom dejjem xiber ogħla mill-bidwi u mill-ħaddiem, ma jkollhomx ghalfejn jieħdu hsieb l-ilsien tal-kotra. Iżda fil-bidu tas-seklu dsatax bdiet tinhass ċaqliqa sabiex l-Ungeriżi jiksbu drittijiet akbar mill-imperatur ta' l-imperu Awstrijo - Ungeriż u xi mexxejja Ungeriżi bdew jintebħu wkoll li ma kenux Latini u li kellhom ilsien ghani u qawwi daqs il-Latin. Szecheni, Kossuth, Deak u oħrajn ghamlu hiltħom kollha biex jaghtu lill-ilsien tal-poplu l-ġieh li kien jistħoqqlu. L-ewwel kelma Ungeriża fl-Assembleja nstemgħet minn ħalq Szecheni fl-1825 u qajmet ghagħa u ghaġeb kbir fost id-delegati l-oħra li kienu mdorrijin jinqdew bil-Latin fil-laqghat taghhom. Tmintax-il sena wara, fl-1843, digriet maħruġ mill-Assembleja amar li minn dak inhar 'il quddiem l-ilsien Ungeriż kellu jitqies bħala l-ilsien uffiċjali flok il-Latin. Meta wara dan qam delegat biex jitħaddet u beda d-diskors tiegħu bil-formula qadima Latina ta' "Excellentissime Domine" qamu sħabu bħal bniedem wieħed u ma ħallewhx ikompli.

Ġlieda aktar qalila u mdemma kellu l-ilsien Kżek qabel ma rnexxielu jqaċċat l-ilsien Ġermaniż li sewwa sew ghal tlitt mitt sena seraqlu l-ġieh ta' lsien uffiċjali f'daru. Kienu ghoddhom ghaddew 760 sena ta' influwenza Ġermaniża fil-Bohemja u fil-Moravja, meta fl-1620 il-qawwiet Kżeki ġarrbu telfa kbira f'taqbida ma' l-eżerċtu Awstrijak qrib Praga, u tista' tgħid li mattelfa ta' l-indipendenza Kżeka miet ukoll l-ilsien Kżek, ghax filqrati, fl-iskejjel ghall-kbar u ghaż-żghar, fid-djar u fil-palazzi talghonja, fin-negozju u fit-treġija tal-pajjiż ma baqgħetx tinstema' l-kelma Kżeka iżda Ġermaniża. Billi t-tfal u l-istudenti ma tghallmux iżjed ilsienhom, qajla kienu joħorġu kotba miktubin bil-Kżek u jekk qatt xi ktieb 'l hawn u 'l hemm rnexxielu jaħrab iċ-ċensura, kienu jaħarquh il-ħakkiema Awstrijaċi. Ghall-Awstrijaċi u ghal dawk il-Kżeki li b'ghajb kbir ghalihom u ghannazzjon mirfus, raw kif ghamlu u nħabbu magħhom, l-ilsien nazzjonali Kżek kien tajjeb biss ghall-ħalq il-bidwi u ghall-qaddejja. Miet l-ilsien u l-qalb tan-nazzjon ma baqgħetx tħabbat. Malta, wara sitt mitt sena ta' jasar u dlamijiet intellettwali, rat 'il Vassalli jkebbes f'qalb ħutu l-Maltin l-ewwel xrara ta' mħabba ghan-nazzjon Malti bix-xogħlijiet xjentifiċi fuq il-Malti. U

l-istess ġara fil-Bohemja. Kien Josep Dobrovsky (1753-1829), "missier il-filoloġija Slavika", li raġa' qajjem l-ilsien Kżek middlamijiet fejn kien ilu mostur għal ħafna żmien b'riħet it-tfittix tieġu dwar in-nisel u l-istorja ta' lsienu. Ta' min josserva wkoll li Dobrovsky kiteb lil niesu bil-Ġermaniż u bil-Latin, ilsna barranin, bħal ma Vassalli kiteb lill-Maltin bit-Taljan u bil-Latin. Milli jidher il-Kżek, "l-ilsien tal-ħallelin u ta' l-ilsiera", kif kienu jsibuh il-ħakkiema Awstrijaċi, kien imkażbar u minsi daqs, jekk mhux aktar, mill-Malti, għax dal-filologu għall-ewwel qàtaʿ qalbu kif qatt seta' jkun li għadd kbir minn niesu jerġgħu jitħaddtuh u kif setgħet tinkiteb biħ litteratura kbira(1). Tqarraq. Warajh ġew oħrajn. Jan Kollar, Slovakk, kiteb bl-ilsien Kżek il-poema qalbenija Slavy Dcera (Bint Slava) li turi bħal f'mera x-xewqat u l-qalb kbira tal-poplu maħqur. Fl-1825, Jungmann ħareġ l-"Istorja tal-Litteratura Kżeka", miktuba bil-Kżek, u bejn is-snin 1835-1839 id-"Dizzjunarju Kżek", li kien ilu jaħdem fih għal erbgħin sena. Palev Safarik, filologu ieħor, għamel tfittix aktar bir-reqqa minn Dobrovsky fuq l-ilsien Kżek u l-ilsna Slaviċi kollha u għen mhux ftit lill-mexxejja Kżeki li riedu fuq kollox jibnu n-nazzjonalità tagħhom fuq il-lingwa. Tassew li bniedem u lingwa ma tistax tifridhom. Biex ma ntawlux. Meta l-Gvern Awstrijak ħalla skejjel għat-tagħlim ta' l-ilsien Kżek jinbnew, meta fl-1882 l-ilsien Kżek beda jintgħallem fl-Università ta' Praga flimkien mal-Ġermaniż, u meta fl-1897 il-Kżek ingħaraf bħala l-ilsien tal-korrispondenza tal-Gvern u għalhekk kull impjegat ħtieġlu jitgħallmu, in-nies ta' nisel tewtoniku ma qagħdux għal dan. Qajmu t-taħwid u l-ġlied u fir-Reichsrath, fejn kienu jiltaqgħu d-delegati Ġermaniżi u Kżeki twaddbu fliexken tal-linka, instema' tisfir li jtarrax u ġriet id-dmija. Minn dejjem kienu mdorrijin iqisu l-Ġermaniż bħala l-ilsien uffiċjali, l-ilsien tal-koltura, l-ilsien li għażel lilhom, ħakkiema rebbieħa mill-Kżeki mirbuħa. Dil-kwistjoni bejn l-ilsien Kżek u Ġermaniż baqgħet sejra sat-tmiem tal-Gwerra l-Kbira meta twaqqfet republika Kżekoslovakka b'Masaryk bħala l-ewwel President tagħha. Wara tlitt mitt sena (1620-1920) ta' madmad tqil, l-ilsien Kżek ħareġ rebbieħ.

---

(1) L-ilsien Ġermaniż qalb il-Kżeki kien bil-wisq aktar imxerred u mitkellem milli kien it-Taljan fostna għax il-Kżeki kellhom skejjel elementari u sekondarji fi żmenijiet meta aħna anqas biss konna ħlomna bihom. Il-qawmien ta' l-ilsien Kżek fil-bidu tas-seklu dsatax kien tabilħaqq mhux qawmien minn raqda iżda mill-qabar.

Jekk il-ġlieda u r-rebħa ta' l-ilsien Kżek jagħmlu fost l-isbaħ u l-aqwa paġni fil-ġrajja mqallba tal-poplu Kżek, xejn anqas qalbiena u rebbieħa ma kienet it-taħrika fil-Bulgarja għall-ħarsien u l-ħelsien ta' l-ilsien nazzjonali minn taħt riġlejn it-Torok u l-ekklesjastiċi Griegi. Sas-sena 1453, l-art tal-Bulgarja, fl-arti, fil-kitba, fit-tagħlim, kienet laħqet quċċata li qorbot dik tal-pajjiżi tal-Punent, iżda meta s-Sultan Tork Bayezid daħal fil-knisja ta' S. Sofia riekeb iż-żiemel, l-isem tal-Bulgarja tħassar minn wiċċ il-mappa ta' l-Ewropa u ma reġax feġġ qabel l-aħħar tas-seklu tmintax. Imma l-eqqel għedewwa ta' l-ilsien u tan-nazzjonalità Bulgara kienu l-patrijarki u l-qassisin Griegi tal-Knisja Ortodossa. Il-Patrijarka ta' Kostantinopli kien jingħażel b'għoġba tas-Sultan Tork li kien iħalli f'idejn il-kleru Grieg it-tmexxija tal-Knisja Bulgara u Serba. Ftit kienu dawk il-monasterji fil-Bulgarja li ma kenux maħkuma għal kollox mill-Griegi. Skejjel, monasterji u parroċċi kollha ġew taħt idejhom. Fl-iskejjel tal-kleru Grieg it-tfal Bulgari ma tgħallmux ħlief Grieg u meta kibru bdew jitkellmu bil-Grieg u jqisu rwieħhom bħala Griegi. Is-sentiment nazzjonali tal-Bulgari thedded li jintefa. Imma sa fl-aħħar il-poplu Bulgaru beda jistenbaħ mir-raqda twila u bdiet tinstema' l-għajta sabiex l-ilsien Bulgaru, maħqur u minsi, jibda jintgħallem fl-iskejjel u jerġa' jintuża fiċ-ċerimonji tal-knisja. Fost dawk li tħabtu biex jerfgħu l-ilsien Bulgaru fuq il-pedestall fejn kien jisthoqqlu joqgħod kien hemm ir-raħeb Paisij u sieħbu Neophyt Rilski. Fl-1762, Paisij ħareġ ktieb żgħir fuq l-istorja tal-Bulgarja l-qadima fejn fakkar lil niesu li kienu Bulgari u mhux Griegi; ċanfarhom bl-ikrah talli ħallew il-qassisin Griegi jsejħulhom Griegi bħalhom; qawwielhom qalbhom għall-ġejjieni u f'kelma waħda hejja t-triq għall-fidwa ta' l-ilsien u għall-ħelsien tal-poplu. Ma' tul is-snin 1824-1850 bdew jidhru xi kotba tal-knisja miktubin bil-Bulgaru, u għall-ħabta ta' dawn is-snin hawn Malta wkoll bdew jidhru xi kotba reliġjużi bil-Malti. Fl-1835 inbniet l-ewwel skola Bulgara f'Gabrovo bil-ħsieb li tgħallem l-ilsien nazzjonali lit-tfal Bulgari. Fl-istess sena, jiġifieri 85 sena wara l-ewwel grammatka Maltija, ħarġet l-ewwel grammatka ta' l-ilsien Bulgaru minn idejn Neophyt Rilski li qaleb ukoll ir-Rabta l-Ġdida fi lsien il-poplu. Fl-1844 dehret l-ewwel gazzetta miktuba bil-Bulgaru u sitt snin qabel f'Malta ħarġet gazzetta miktuba kollha bil-Malti. Fis-sena 1870 il-knisja Bulgara qalgħet minn għand is-Sultan Tork li ttella' Patrijarka Bulgaru. Fis-sena 1878, imbagħad, il-Bulgarja kisbet l-indi-

pendenza u l-litteratura li nkitbet minn dik is-sena 'l hawn tagħnuel ġieħ lill-pajjiż, lill-kittieba nfushom, u lill-ilsien Bulgaru. X'ħasda kotrana kellhom il-kelmtejn imħeġġa tat-twajjeb Paisij!

Ninqatgħu issa mill-artijiet ta' l-Ewropa u nitfgħu ħarsitna fuq iċ-Ċina u l-Ġapan, għax fil-Ġapan ukoll kien hemm xi nies boloh u minfuħa bihom infushom li dehrilhom li l-ilsien tal-ġara tagħhom kien aqwa w isbaħ għall-kitba minn ilsienhom. Il-Ġapan qrib l-art kbira u qawwija taċ-Ċina fejn l-arti wil-kitba kienu mill-ibgħad żmenijiet meqjuma u mfaħħra nistgħu nxebbhuh ma' Malta qrib l-Italja, omm ta' l-arti u tal-poeżija. Waqt li l-Maltin ta' qabilna studjaw il-klassiċi Taljani, il-Ġappuniżi kienu jitgħallmu l-klassiċi Ċiniżi. Fiż-żewġt imħuħ, Malti u Ġappuniż, daħlet u ssaħħet il-fehma li l-ilsien tal-ġara kien aktar nobbli minn tagħhom. Biex il-poeżija tolqot il-qalb sewwa, kienu jgħidu n-nies imgħallma tal-Ġapan, biex il-kobor ta' ħsebijiet għoljin ikun jista' jitfisser b'libsa li tixraqlu, il-kittieb ma jistax jagħmel ħaġa aħjar milli jikteb biċ-Ċiniż. Jiġifieri tejoloġija, liġi, xjenza, filosofija, billi huma studji għoljin, frott ta' l-akbar setgħat ta' moħħ il-bniedem, ma kienx jixirqilhom jinkitbu bil-Ġappuniż, l-ilsien tal-għażżieq, imma biċ-Ċiniż. Hawn Malta l-għedewwa tal-Malti kienu jgħidu li l-Malti huwa tajjeb biss għall-qaddejja fil-kċina, u fil-Ġapan kien hemm żmenijiet ukoll meta l-kittieba rġiel dehrilhom li l-ilsien tal-poplu kien tajjeb biss għan-nisa, u l-mara, f'għajnejn ir-raġel Ġappuniż issarraf daqs il-qaddejja tagħna. Iżda fis-seklu sbatax xi kittieba rġiel qalu u kitbu li l-Ġappuniż kien tajjeb sew għan-nisa kemm għar-rġiel, u barra minn hekk qalu wkoll li l-Ġappuniż ma kienx ta' min iwarrbu f'kitba għolja. Li l-ilsien nazzjonali kien tajjeb għar-rġiel u għan-nisa ħadd ma seta' jiċħad, imma li kien tajjeb ukoll għal kitba għolja dehret bħala dagħwa kbira. Il-kittieba u l-għorrief tal-pajjiż inqasmu f'żewġ fehmiet; ta' l-ewwel riedu li ċ-Ċiniż jibqa' jintuża f'kitba ta' reliġjon, liġi u filosofija, waqt li tat-tieni riedu li l-Ġappuniż jieħu post iċ-Ċiniż. Dat-tilwim, ġlied u tħaqqiq bejn l-aħwa Ġappuniżi ntemm fl-aħħar tas-seklu tmintax b'rebħa għall-ilsien Ġappuniż.

Jidhrilna li m'hemmx għalfejn insemmu kif fid-Danimarka, l-ewwel il-Latin, imbagħad il-Ġermaniż nkitbu mill-aħjar tal-kittieba Daniżi; kif fil-Ġżejjer Faroe li huma taħt id-Danimarka l-ilsien Norse li jitkellmu bih it-tletin elf ruħ tal-ġżejjer, irnexxielu wara ġlieda twila jingħaraf bħala lsien uffiċjali flimkien

mad-Daniż u jibda jintgħallem fl-iskejjel (1912) ;kif kien li fis-snin meta n-Norveġja kienet mgħaqqda mad-Danimarka taħt sultan wieħed, il-kittieba Norveġiżi ma kitbux bl-ilsien li tħaddtu bih il-baħħara u l-ħaddiema ta' arthom, iżda bid-Daniż, l-ilsien tannies kolti; kif fil-Portugall, bosta kittieba Portugiżi mill-aħjar għamlu isem fil-litteratura Spanjola u le f'tagħhom; kif fit-Turkija, għal mijiet kbar ta' snin ma kienx l-ilsien Tork il-għodda għall-ktib ta' l-aqwa kittieba, iżda l-Għarbi jew il-Persjan; kif fil-Polonja niltaqgħu ma' isqof Pollakk jippriedka bil-Franċiż lil dik il-qatgħa ta' nies Pollakka li tant xtaqet tissejjaħ u titqies Franċiża minħabba li l-ilsien Pollakk, fil-fehma tagħha, kien hekk żorr u aħrax u mhux ħlejju bħall-Franċiż; kif xi kittieba qalbiena tal-Litwanja baqgħu jiktbu f'ilsienhom fil-Polonja u fl-Amerka meta r-Russi ma ħallewx it-tagħlim ta' l-ilsien nazzjonali fl-iskejjel u t-tbigħ ta' kotba bil-Litwaniż; kif fl-Estonja, meta Lydia Koidula (1843-1886) bdiet tikteb bl-ilsien tal-poplu mhux biss ma sabetx għajnuna mill-intelliġenzja tal-pajjiż iżda qalgħet it-tmaqdir u d-daħk ta' wliedha; kif fir-Russja kien delitt kbir li wieħed jitgħallem jew jikteb bid-dijalett ta' l-Ukranija; kif fl-1897, bis-saħħa tal-partit u tal-kleru Kattolku, l-Olandiżi li jgħammru fit-tramuntana tal-Belġju raw l-ilsien tagħhom magħruf bħala lsien uffiċjali flimkien mal-Franċiż; kif fis-Slovakja, għal 900 sena taħt il-ħakma Ungeriża, l-ilsien fil-qrati(1) u fl-iskejjel(2) kien l-Ungeriż u xi tfixkil kbir iltaqgħu miegħu l-għalliema Slovakki fl-1928, meta riedu jgħaqqdu kotba Slovakki għat-tagħlim fl-iskejjel. Fl-aħħarnett l-anqas għandna wisa' biex nuru kif il-Kymrick ta' Wales, illum mgħallem fl-iskejjel u fil-kulleġġi kollha ta' Wales, għalkemm m'għandux "użu prattiku" għadu ħaj bil-ħila ta' dawk in-nies li xerrdu l-Bibbja bil-Welsh bi ftit soldi l-kopja u li saħansitra taw ħajjithom għal ilsienhom. Fis-sena 1943, xtered moviment kbir fis-Ceylon għat-tagħlim fl-iskejjel

---

(1) Li tiġġudika l-ħati f'ilsien li ma jistax jifhem hija waħda fost l-ikreh u l-eħrex għamliet ta' tiranniji li jgħajtu għall-ħaqq t'Alla. Fl-1906, il- Mgr. Kattolku, Andrea Hlinka, imressaq quddiem tribunal Ungeriż talli ħadha kontra l-użu ta' l-ilsien Ungeriż fi qrati Slovakki, qal li l-bdiewa u l-ħaddiema fil-qrati kienu jiċċassaw qishom barrin marbutin.

(2) Fl-1861, l-isqof Stefan Moyses, f'ras ta' deputazzjoni Slovakka qal lill-Imperatur Franċis Joseph li l-Ungeriżi kienu qegħdin jagħalqu kull triq għall-kultura Slovakka sabiex il-Maġarizzazzjoni tal-poplu Slovakk tkun eħfef. Meta dan l-isqof reġa' lura lejn artu waqqaf akkademja li ġamlet ġid bla qies lill-letteratura u lill-istudju xjentifiku Slovakk. Is-Slovakki għarfuh bħala "missier il-poplu".

ta' l-ilsien nazzjonali sabiex l-influwenza barranija tkun tista' tinżamm. Biżżejjed ngħidu li f'dawn l-artijiet kollha li semmejna, l-ilsien tal-poplu kien għal xi żmien imżeblaħ jew maħqur, imma sa fl-aħħar għeleb kull tfixkil u rebaħ. Għalhekk kull Malti li jaħseb mhux bil-moħħ imdardar mill-mibegħda u mill-preġudizzi qodma tal-politka, malajr jintebaħ mill-eżempji li ġibna, li l-indħil irqiq irqiq tat-Taljan fi gżiritna u l-ġlieda u r-rebħa ta' l-ilsien nazzjonali ma kenux xi kapriċċ tad-Destin, iżda kienu fenomeni ta' liġi li dehru fl-erbat irjieħ tad-dinja. Dil-liġi ta' l-ilsna, bħal ma rajna, mhi xejn anqas qawwija u żgura mill-liġijiet l-oħra li jmexxu d-dinja u l-ħolqien; hi l-liġi li ġġiegħel il-kbir igħakkes iż-żgħir u li ż-żgħir jimita lill-kbir sa ma jasal iż-żmien li poplu jibda jagħraf lilu nnifsu aħjar u jibdel dil-liġi ma' oħra aktar tixraqlu: il-liġi ta' l-indipendenza fi Lsien u fil-Kultura.

ĠORĠ CASSAR.

(Student, Kors tal-Litteratura).